

FUNKCJONOWANIE KOBIET I MĘŻCZYŹN W SYTUACJI ROZWODOWEJ – ANALIZA PSYCHOLOGICZNA

Magdalena Błażek
Maria Kaźmierczak
Beata Pastwa-Wojciechowska
Aleksandra Lewandowska-Walter
Instytut Psychologii UG
Gdańsk

FUNCTIONING OF WOMEN AND MEN IN THE PROCESS OF DIVORCE – PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Summary. Nowadays, we observe an increase in divorce rates in all Western countries, including Poland. Research shows significant gender differences in reactions towards divorce. Therefore, the main aim of the presented study was to compare the psychological situation of wives and husbands being in the process of divorce. One hundred and twenty couples were examined in the Family Diagnostic Centre. Women more often than men filed for divorce. Women, younger spouses and those in shorter relationships declared lower satisfaction with marriage. Both spouses blamed the other partner for the breakup (with men more frequently blamed by both parties). The results indicate significant gender differences in emotional and cognitive functioning with certain psychological problems displayed by both spouses.

Key words: divorce, marriage, gender differences

Wprowadzenie

Rozwód to rozwiązanie ważnego związku małżeńskiego przez sąd na żądanie jednego lub obojga małżonków. Jest to oprócz owdowienia i unieważnienia małżeństwa jedna z okoliczności kończących małżeństwo. Z perspektywy psychologicznej rozwód jest silnie stresującym wydarzeniem życiowym. Jest to zdarzenie kryzysowe, które może być ujmowane zarówno w aspekcie interpersonalnym jako zaburzenie przebiegu relacji interpersonalnych w rodzinie, jak i intrapersonalnym, gdzie podstawą rozważań są zasoby psychologiczne jednostki odpowiedzialne za sposób

Adres do korespondencji: Aleksandra Lewandowska-Walker,
e-mail, psyalw@univ.gda.pl

radzenia sobie z kryzysem. Tak szeroka analiza sytuacji rozwodowej często stanowi podstawę badań w obszarze problematyki rozpadu rodziny (Beisert, 2000).

Należy podkreślić, że rodziny po rozwodzie nadal pozostają rodzinami poprzez fakt posiadania wspólnych dzieci, wspólnej historii itp. W badaniach empirycznych poszukuje się związku między rozwodem rodziców a funkcjonowaniem psychologicznym dziecka w dalszym życiu, często również w perspektywie jego dorosłych relacji intymnych (por. Wadsby, Svedin, 1996; Beisert, 2000; McIntyre i in., 2003; Martin i in., 2005; Thompson i in., 2008).

Współcześnie obserwuje się ciągły wzrost ilości rozwodów tak w Polsce, jak i zagranicą. Według danych zebranych przez Główny Urząd Statystyczny w 2008 roku w Polsce rozwiązano przez rozwód 65 475 małżeństw, co stanowi wzrost o ponad 30 tysięcy w porównaniu z rokiem 1970 (34 574 rozwodów). Jednocześnie na przestrzeni niemal czterdziestu lat zmalała liczba zawieranych małżeństw w Polsce. Podczas gdy w 1970 roku zawarto 280 311 związków małżeńskich, to w roku 2008 – 257 744. Dane te obrazują sytuację zagrożenia, w jakiej znalazła się współczesna polska rodzina, która staje się coraz mniej stabilnym systemem. Warto się więc zastanowić, dlaczego tak destrukcyjne dla systemu rodzinnego i jednostki zjawisko się upowszechnia?

Miller, Perlman i Brehm (2007) podkreślają, że istnieje kilka przyczyn wzrostu częstości rozwodów na świecie. Autorzy wskazują na wzrost oczekiwań co do samej instytucji małżeństwa, które jest obecnie traktowane jako jedna z możliwych życiowych dróg samorozwoju, a nie jako konieczny warunek życia w związku romantycznym, posiadania dzieci i dzielenia z partnerem własności. W konsekwencji, nasze oczekiwania co do życia małżeńskiego, które ma zaspokajać wszelkie emocjonalne i seksualne potrzeby, mogą być zbyt wysokie, a wręcz nierealistyczne. Autorzy ponadto przywołują tzw. *hipotezę niezależności* mówiącą, że wraz ze wzrostem ekonomicznej niezależności obojga partnerów (którzy zarabiają podobne sumy pieniędzy), rośnie ryzyko rozwodu. Gdy któregoś z małżonków zarabia znacznie mniej, ryzyko rozwodu maleje. Oczywiście aktywność zawodowa obojga małżonków implikuje też większe natężenie stresu doświadczanego w wyniku godzenia obowiązków rodzinno-zawodowych przez oboje rodziców (por. Starkey, 1991). Rostowska (2008) zwraca uwagę na złożoność procesu godzenia ról rodzinnych i zawodowych, wskazując na takie czynniki, jak różnice między kobietami a mężczyznami, poczucie sprawiedliwości czy osobowość małżonków jako ważne elementy jego efektywności. Jak wynika z badań Błazek, Chryc-Gawrychowskiej i Kaźmierczak (2009), jeśli proces godzenia obowiązków w różnych obszarach aktywności życiowej prowadzi do większego zaangażowania w budowanie relacji, to nie tylko przyczynia się do podniesienia dobrostanu jednostki, ale też jest ważną podstawą osiągnięcia sukcesów w życiu zawodowym. Do podobnych konkluzji doszedł w swoich badaniach McAdams i współpracownicy (1996).

Miller, Perlman i Brehm (2007) podkreślają, że zagrażającym dla stabilności współczesnej rodziny jest również proces transmisji pokoleniowej w zakresie poglądów na małżeństwo. Dzieci rozwiedzionych rodziców są bardziej narażone na doświadczenie rozpadu własnego małżeństwa z racji postrzegania tej instytucji

w mniej korzystny sposób niż osoby, które nie doświadczyły rozvodu rodziców. Dzieci rozwodników mają w wieku dorosłym mniejsze zaufanie do swoich partnerów czy też mniej wiary w trwałość małżeństwa (Wolfinger, 2005). Oczywiście wśród przyczyn wzrostu wskaźnika rozpadu małżeństw możemy także wymienić: większą mobilność rodzin, które często żyją w oderwaniu od rodzimych społeczności dbających o trwałość małżeństwa (Piekut- Burzyńska, 2010), niższy wiek inicjacji seksualnej czy częstszą kohabitację (por. Janicka, 2005). Miller, Perlman i Brehm (2007) postulują, że zjawisko wzrastającej częstości rozwodów na świecie stanowi dobry przykład wpływu zmian kulturowych na kształtowanie się związków intymnych.

W piśmiennictwie psychologicznym rozwód traktowany jest często jako: patologia społeczna, dewiacja rodzinna, zaburzenie zdrowia psychicznego, trauma itp. (Tyszka, 1974; Ziemska, 1975; Adamski, 1982, Glasser, 1984). Beisert, Liberska i Matuszewska (2001) podkreślają, że rozwód wymaga od partnerów reorganizacji całego dotychczasowego życia, np. poradzenia sobie z problemem izolacji społecznej. Rozwód to proces a konfrontacja z decyzją rozwodową jest najtrudniejszym elementem procesu rozpadania się rodziny (Lamanna, Riedmann, 1988). Sytuacja ta jest trudna niezależnie od tego, czy jest się w procesie osobą aktywną (mającą kontrolę), czy zmuszoną do podporządkowania się cudzej decyzji (pasywną) (Baumeister, 1991). Przyjmując perspektywę psychologii rozwojowej i odwołując się do koncepcji Ericksona (1959), możemy wyróżnić kryzysy rozwojowe (zjawisko występujące nieuchronnie i w określonym czasie, destabilizujące równowagę) i przypadkowe (grożące nagłą utratą zasobów także psychologicznych czy odpornościowych). Rozwód zaliczamy do tych drugich, a więc jest to zdarzenie nienormatywne – kryzys nierozwojowy, nieprzewidywalny i niepożądany (Trempeła, 2000).

Konsekwencje rozvodu dla osób dorosłych mogą wiązać się i często wiążą z doświadczeniem szeregu zaburzeń w sferze poznawczej, emocjonalnej i społecznej funkcjonowania. Wśród zaburzeń poznawczych prezentowanych przez małżonków wyróżnia się: trudności w obiektywnej ocenie sytuacji, sztywność myślenia, obniżenie zdolności do samodzielnego podejmowania decyzji, utratę kontroli, bezradność, poczucie poniżenia, poczucie winy, zwiększoną skłonność do analizowania własnego zachowania czy obniżenie ogólnej wydolności (deficyt zachowań obronnych, bezradność w prostych sytuacjach życiowych). Do zaburzeń sfery emocjonalnej doświadczanych przez rozwodników zalicza się: dyskomfort emocjonalny, fałszywe prezentowanie pozytywnych emocji, reakcje negatywistyczne lub tłumienie negatywnych uczuć oraz zastępcze wyładowywanie agresji. Podkreśla się również występowanie regresji w obrazie własnej osoby i relacjach z ludźmi u osób rozwodzących się, co objawia się zaburzeniami samooceny, unikaniem odpowiedzialności i uzależnianiem się od decyzji innych, życiem fantazjami (ucieczka od rzeczywistości), nasilonym poczuciem osamotnienia (mężczyźni) czy nadmierną podejrzliwością (Radford i in., 1997).

Psychologowie wskazują na istnienie różnic płciowych w procesie rozwodowym. Rozwód wystawia kobietę i mężczyznę na różne niebezpieczeństwa, wyma-

gając od nich użycia innych zasobów w celu poradzenia sobie z kryzysem. Wskazuje się na wyższy poziom stresu (przemęczenia, drażliwości etc.) u rozwodzących się kobiet, które częściej stosują style emocjonalne radzenia sobie ze stresem, mając jednocześnie mniej możliwości jego odreagowania (z racji opieki nad dziećmi czy obowiązków związanych z prowadzeniem gospodarstwa domowego) (Plopa, 2004). Kobiety częściej są jednak powódkami (Plopa, 2004). Badania pokazują, że kobiety częściej niż mężczyźni dyskutują o planach złożenia pozwu o rozwód (podjęcia decyzji o separacji) z partnerem, jak i z innymi osobami (np. z bliskimi). Częściej też myślą o rozwodzie w trakcie trwania małżeństwa lub w sytuacji kłótni. Kobięca niska satysfakcja ze związku jest lepszym predyktorem rozwodu niż męskie niezadowolenie. Kobiety zatem podejmują aktywniejszą rolę w procesie planowania i przygotowań do rozwodu czy separacji (Crane, Soderquist, Gardner, 1995). Badacze poszukują przyczyn tych różnic wynikających z płci. Sugeruje się, że koszty rozwodu są dla kobiet tak uciążliwe, że muszą przeanalizować utratę statusu ekonomicznego, utratę statusu społecznego, czy rozważyć zwiększoną odpowiedzialność za wychowanie dzieci po rozwodzie lub możliwość walki o prawo do opieki nad dziećmi w sytuacji rozwodu (Crane, Soderquist, Gardner, 1995).

Badania ponadto wskazują, że rozwodzące się kobiety mogą znaleźć się w sytuacji tzw. pułapki *podwójnej regresji* – regresji do spraw dziecka oraz regresji do roli dziecka własnych rodziców. Wówczas to kobiety w sposób nadmierny i niewłaściwy koncentrują się na dziecku (Hetherington, 1981, 1993; Kressel, 1997; Wideł, 2000). Kobiety, które najczęściej mają status rodzica opiekującego się dzieckiem na co dzień, muszą poradzić sobie z poczuciem przeciążenia obowiązkami z jednej strony, a z poczuciem samotności z drugiej (Beisert, 2000). Regresja do roli dziecka własnych rodziców polega na nadmiernym uzależnieniu od pomocy swojej matki i ojca oraz utracie autonomii nie tylko przez matkę, ale i przez dziecko. Samo wsparcie udzielane przez dziadków ma moc psychologicznego buforu, co wykazano w wielu badaniach (Cohen, Wills, 1985; Stolberg, Killuk, Garrison, 1986; Lussier i in., 2002). Jednak nieadekwatne wsparcie (Jaworowska, 1986) prowadzi do ograniczenia samodzielności, braku inicjatywy, gorszego radzenia sobie ze stresem rozwodowym.

W przypadku mężczyzn czynnikiem utrudniającym adaptację do sytuacji rozwodu jest stereotyp tradycyjnej męskości, który implikuje potrzebę wypełniania roli głowy rodziny przez mężczyznę, okazywania dominacji i koncentracji na zadaniach, a nie na emocjach i relacjach interpersonalnych (Bem, 1981; Brannon, 2002). Mężczyźni w mniejszym stopniu odbierają sygnały zagrożenia w małżeństwie (Thompson, Spanier, 1983; Beisert, 1994) – później dostrzegają konflikty i nie traktują ich jako niebezpieczne dla stabilności związku. Mężczyźni, będąc częściej pozwanymi mają mniejszą kontrolę nad sytuacją (Kressel, 1997), a w związku z tym przejawiają obniżoną gotowość do podjęcia działań zaradczych (Mitchell, Cronkite, Moos, 1983). Mogą też mieć poczucie bycia mniej wartościowym rodzicem i zyskiwać pozycję rodzica rozrywkowego (Lamanna, Riedmann, 1988). Mogą mieć poczucie krzywdy w związku ze spostrzeganą niemożliwością uczestniczenia w codziennym życiu dziecka. Badania wskazują również, że mężczyźni częściej tracą

się społecznego wsparcia po rozwodzie (Brannon, 2002). Z drugiej strony mężczyźni po rozwodzie częściej przejawiają wyższy status ekonomiczny niż kobiety – rozwódki (Brannon, 2002). Mężczyźni żenią się też ponownie szybciej, niż kobiety powtórnie wychodzą za mąż (Cochrane, 1988), choć ta tendencja zdaje się zanikać i coraz częściej to kobiety szybko wchodzą w nowe związki, a prawidłowość ta dotyczy w szczególności bardziej egalitarnych społeczeństw (Schmitt, 2004).

Mężczyźni w sytuacji rozwodu ponadto mogą znaleźć się w podwójnej pułapce emocjonalnej. Z jednej strony, począwszy od procesu socjalizacji, nie rozwijali swoich zdolności do rozpoznawania potrzeb emocjonalnych w takim stopniu jak kobiety, co może powodować słabe możliwości radzenia sobie z własnymi emocjami. Z drugiej strony błędnie zdefiniowane przez mężczyznę potrzeby emocjonalne, frustracja i nieradzenie sobie z emocjami mogą prowadzić do szybkiego zawarcia nowego związku (Beisert, 2000).

Przeгляд koncepcji psychologicznych i doniesień z badań pozwala na ujęcie sytuacji rozwodu jako psychologicznego kryzysu, podczas którego silnie zaakcentowane zostają różnice między kobietami a mężczyznami w procesie inicjacji i przebiegu samego procesu rozwiązywania małżeństwa, jak i adaptacji do rozwodu. Uwzględniając te teoretyczne przesłanki, sformułowano własny problem badawczy i przeprowadzono analizy zebranego materiału badawczego.

Problem i metoda badań

Podstawowym problemem podjętym przez autorki było porównanie funkcjonowania psychologicznego rozwodzących się kobiet i mężczyzn w zakresie funkcjonowania poznawczego i emocjonalnego (por. Beisert, 2000). W szczególności interesowano się różnicami wynikającymi z płci w inicjowaniu procesu rozwodowego, ocenie kończącego się związku i postrzeganiu winy za rozwód. Kierując się ponadto tezami Rostowskiej (2001, 2008) o roli transmisji pokoleniowej w funkcjonowaniu rodziny, analizie poddano różnice między kobietami a mężczyznami w ocenie związku własnych rodziców. Zamiarem autorek było również porównanie jakości funkcjonowania badanych osób na pięciu wymiarach, opisujących często występujące u rozwodzących się par trudności w zakresie doświadczanych emocji, zdolności do kierowania własnym zachowaniem i samooceny.

Pytania badawcze

Pozostawiono następujące pytania badawcze:

1. Czy kobiety częściej niż mężczyźni są stroną powodową procesu rozwodowego?
2. Czy wiek badanych, staż małżeński i okres znajomości przedślubnej wiążą się z oceną kończącego się małżeństwa?
3. Czy kobiety i mężczyźni różnią się w zakresie oceny jakości związku małżeńskiego?
4. Czy kobiety i mężczyźni różnią się w ocenie jakości związku własnych rodziców?

5. Czy kobiety i mężczyźni różnią się w zakresie przypisywania winy sobie i małżonkowi?

6. Czy kobiety i mężczyźni doświadczający kryzysu rozwodowego różnią się w zakresie jakości funkcjonowania, tj. doświadczanych emocji, zdolności do kierowania własnym zachowaniem i samooceny?

Narzędzia badawcze

W badaniu zastosowano narzędzia badawcze, którymi są:

1. Karta Informacyjna Plopy (2005), zawierająca pytania dotyczące danych demograficznych (wiek, wykształcenie etc.), pytania związane z ogólną charakterystyką małżeństwa (staż, okres znajomości przedślubnej) oraz oceną życia małżeńskiego (satisfakcja ze związku; na skali 1-7). Karta była już wcześniej stosowana w badaniach nad małżeństwami o różnej jakości funkcjonowania. Karta zawiera również Arkusz oceny winy, w którym zadaniem osoby badanej jest procentowe oszacowanie własnej i współmałżonka odpowiedzialności za rozpad związku (Plopa, 2005).

2. Psychologiczna diagnoza jakości funkcjonowania w sytuacji rozwodowej, która dokonana została na podstawie materiału pochodzącego z wywiadu klinicznego z obojgiem rozwodzających się małżonków. Oceny materiału dokonywali biegli psychologowie kliniczni, posługując się następującymi definicjami diagnozowanych aspektów jakości funkcjonowania z użyciem skali (0 – kryterium niespełnione, 1 – wysokie natężenie zgłaszanego problemu). Kryteria zostały wybrane na podstawie analizy literatury przedmiotu (por. Beisert, 2000), są nimi:

– sztywność myślenia – uporczywe, nawykowe stosowanie wyuczonych i sprawdzonych wcześniej sposobów postępowania, choć w nowych warunkach okazują się one zawodne; nieumiejętność dostosowania posiadanych wiadomości i umiejętności, a tym samym własnych zachowań do zmieniających się warunków sytuacji (Baumeister, Heatherton, Tice, 2000),

– utrata kontroli – osłabienie mechanizmów samoregulacyjnych, utrata zdolności kontrolowania swoich spraw osobistych, emocji, sposobów reagowania (Baumeister, Heatherton, Tice, 2000),

– samoocena – sądy o sobie oraz postawa wobec samego siebie, zwłaszcza wobec własnych możliwości oraz innych cech wartościowych społecznie oraz wartościowych subiektywnie dla osoby (Szewczuk, 1985),

– samotność – poczucie braku satysfakcjonujących związków z innymi lub też głęboki brak satysfakcji z relacji społecznych, które się już posiada (Stefańska-Klar, 2002),

– decyzyjność – poczucie posiadania prawa lub możliwości dokonywania wyborów (Svenson, 1992 za: Strelau, Doliński, 2008).

Próba osób badanych

W badaniu uczestniczyło 120 rozwodzających się par. Średni staż małżeński w badanej grupie wynosił 12 lat ($SD = 6,41$). Średni wiek kobiet wynosił 35 lat

($SD = 6,72$) a mężczyźni 37 lat ($SD = 6,76$). Wszystkie pary posiadały dzieci. Spośród badanych 54 pary posiadały jedno dziecko, 46 – dwoje, 18 – troje, a 2 – czworo dzieci. Wykształcenie podstawowe posiadało 9 osób (5 kobiet i 4 mężczyzn), zawodowe – 64 osoby (22 kobiety i 42 mężczyzn), średnie – 111 osób (64 kobiety i 47 mężczyzn) oraz wykształcenie wyższe – 52 osoby (28 kobiet i 24 mężczyzn).

Procedura

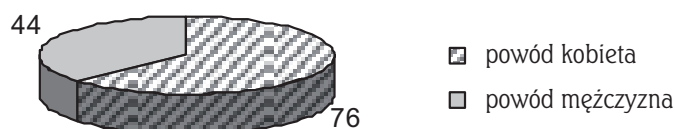
Analizie poddano materiał pochodzący z badań przeprowadzanych w Rodzinnym Ośrodku Diagnostyczno-Konsultacyjnym w Sopocie za zgodą Prezesa Sądu Okręgowego w Gdańsku. Badanie zgodnie ze standardami przeprowadzane jest przez dwóch psychologów lub psychologa i pedagoga.

Wyniki badań

Płeć a strona powodowa procesu rozwodowego

W celu uzyskania odpowiedzi na pierwsze pytanie badawcze porównano częstość składania pozwu rozwodowego przez kobiety i mężczyzn w badanej grupie.

Wyniki wskazują, że to badane kobiety częściej niż mężczyźni składają pozew o rozwód. Spośród badanych 76 kobiet i 44 mężczyzn w badanej grupie było powodami: $\chi^2(1) = 16,018, p < 0,001$.

Rycina 1. Różnice między kobietami i mężczyznami w częstości składania pozwu rozwodowego

Powyższy wynik potwierdza wyższą tendencję kobiet do podejmowania decyzji rozwodowej. Przystąpiono więc do poszukiwania dalszych różnic w sytuacji psychologicznej rozwodzących się kobiet i mężczyzn. Z racji tego, że rozkład uwzględnionych w badaniu zmiennych psychologicznych odbiega od normalnego, do kolejnych obliczeń użyto testów nieparametrycznych.

Czynniki demograficzne a ocena kończącego się związku

Sprawdzono czy czynnik, który na potrzeby badania nazwano „upływający czas” (wiek badanych, staż małżeński oraz okres znajomości przedślubnej), wiąże się z oceną kończącego się związku. Przeprowadzono korelacje ρ Spearmana.

Tabela 1. Upływ czasu a ocena małżeństwa przez kobiety i mężczyzn

Upływ czasu	Ocena małżeństwa przez kobiety ¹	Ocena małżeństwa przez mężczyzn ¹
Wiek kobiet	-0,15 ^a	-0,27**
Wiek mężczyzn	n.i.	-0,26**
Długość trwania związku	-0,15 ^a	-0,27**
długość znajomości przedślubnej	-0,18*	n.i.

^a $p < 0,10$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

¹ im wyższy wynik, tym niższa ocena jakości związku

Wyniki wskazują, że im młodszy są rozwodzący się małżonkowie, tym niższa ocena jakości zakończonego związku przez mężczyzn i kobiety. Im krótsze małżeństwo, tym ocena jakości związku jest niższa. Podobny efekt wywiera okres znajomości przedślubnej w przypadku oceny związku przez kobiety, tj. im krótsza znajomość przedślubna, tym niższa ocena małżeństwa.

Różnice między kobietami i mężczyznami w ocenie relacji małżeńskich własnych i w rodzinie pochodzenia

Trzecie i czwarte pytania badawcze dotyczą postrzegania jakości kończącego się małżeństwa oraz związku własnych rodziców. Celem zdiagnozowania różnic wynikających z płci w zakresie satysfakcji z małżeństwa oraz oceny satysfakcji małżeńskiej własnych rodziców przeprowadzono porównania międzygrupowe z zastosowaniem testu znaków rangowanych Wilcoxon.

Tabela 2. Ocena zakończonego małżeństwa i życia małżeńskiego własnych rodziców przez kobiety i mężczyzn

Ocena małżeństwa	Płeć		Średni wynik mężczyzn	SD	Z
	Średni wynik kobiet	SD			
Własnego ¹	4,91	1,44	3,43	1,41	6,38***
Rodziców ¹	3,55	1,17	3,07	1,48	2,9**

** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

¹ im wyższy wynik, tym niższa ocena jakości związku

Wyniki wskazują, że kobiety istotnie gorzej oceniają zarówno jakość własnego kończącego się związku, jak i małżeństwa swoich rodziców.

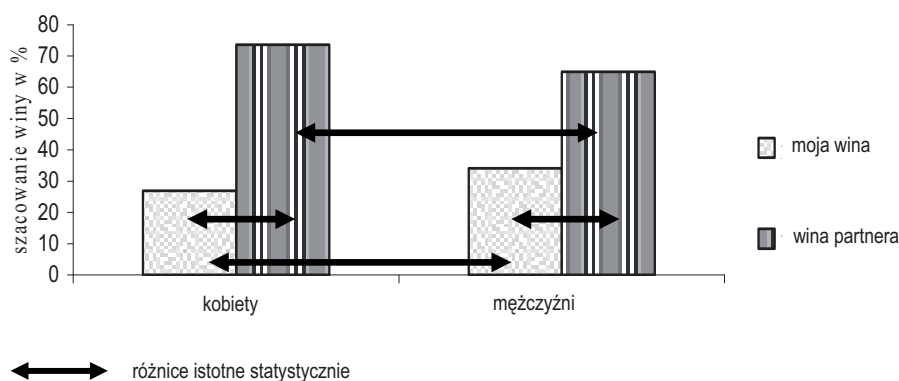
Postrzegana wina za rozpad związku a ocena jakości własnych relacji małżeńskich

W poszukiwaniu odpowiedzi na piąte pytanie badawcze dokonano porównań międzygrupowych z zastosowaniem testu znaków rangowanych Wilcoxon.

Tabela 3. Przypisywanie winy za rozwód przez kobiety i mężczyzn

Przypisywana wina \ Płeć	Średni wynik kobiet	SD	Średni wynik mężczyzn	SD	Z
Moja wina	26,88	18,82	34,06	20,06	2,88**
Wina partnera	73,58	18,97	64,96	21,37	3,15**
Z	7,95***		6,57***		

** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Rycina 2. Przypisywanie winy za rozwód przez kobiety i mężczyzn

Zarówno kobiety, jak i mężczyźni częściej wskazują na partnera niż na siebie, że winni są rozpadu małżeństwa. Istnieją jednak różnice między kobietami a mężczyznami w częstości wskazań na siebie i partnera. Kobiety istotnie częściej niż mężczyźni wskazują na winę partnera, zaś mężczyźni częściej przyznają się do winy za zaistniałą sytuację.

To, komu kobiety przypisują winę za rozpad związku łączy się z ich oceną relacji z mężem. Dotyczy to także stopnia rozbieżności między szacowaną własną odpowiedzialnością za rozwód a uznawaniem winy partnera – im większa rozbieżność, tym mężczyźni bardziej obarczani winą i tym mniejsza satysfakcja z kończą-

cego się związku. Wyższa satysfakcja mężczyzn ze związku łączy się z większym poczuciem odpowiedzialności za rozpad związku u jego partnerki, natomiast im bardziej żona obciąża winą męża, tym niższa jest jego ocena małżeństwa. Należy dodać, że im gorsza ocena związku przez mężczyzn, tym większa ich tendencja do uznawania własnej winy za rozwód ($\rho = 0,16, p < 0,1$). Analogiczne analizy uwzględniające postrzeganie winy za rozwód z perspektywy mężczyzn nie wykazały żadnych istotnych zależności.

Tabela 4. Postrzeganie winy za rozwód a satysfakcja kobiet i mężczyzn ze związku

Postrzeganie winy za rozwód – perspektywa kobiet	Korelacja ρ Spearmana z satysfakcją kobiet ze związku	Korelacja ρ Spearmana z satysfakcją mężczyzn ze związku
Moja wina	0,26**	0,22*
Wina partnera	-0,29**	-0,21*
Rozbieżność w ocenie winy mojej i partnera	-0,28**	-0,21*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Podsumowując można stwierdzić, że czynnikiem istotnie wpływającym na proces przypisywania odpowiedzialności za rozpad związku jest nie tylko płeć, ale również jakość relacji w kończącym się związku małżeńskim.

Jakość funkcjonowania rozwodzących się małżonków

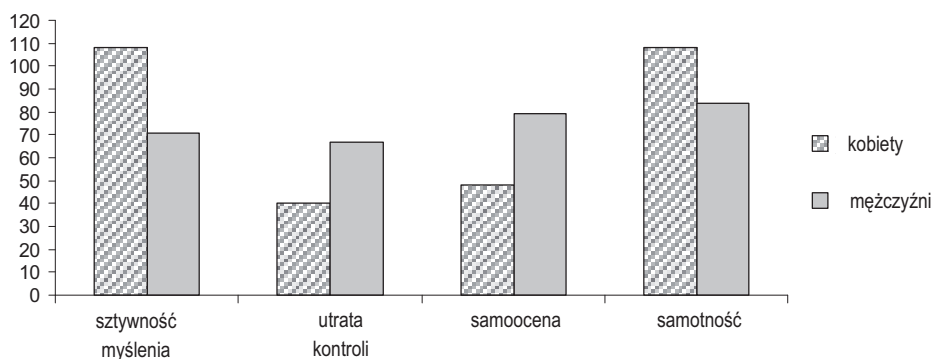
Celem analizy była ocena funkcjonowania kobiet i mężczyzn na wymiarach opisujących często występujące u rozwodzących się par zaburzenia w zakresie doświadczanych emocji, zdolności do kierowania własnym zachowaniem i samooceny.

Tabela 5. Różnice między kobietami a mężczyznami w zakresie jakości funkcjonowania osób rozwodzących się (Beisert, 2000)

Wymiar jakości funkcjonowania	Kobiety ¹	Mężczyźni ¹	χ^2 (1)
Sztywność myślenia	108	71	30,09***
Utrata kontroli	40	67	12,29***
Samoocena	48	79	16,07***
Samotność	108	84	15,00***
Decyzyjność	68	74	n.i.

*** $p < 0,001$

¹ podana liczba dotyczy kobiet i mężczyzn o wysokim natężeniu zgłaszanego problemu

Rycina 3. Istotnie statystycznie różnice między kobietami a mężczyznami w zakresie jakości funkcjonowania osób rozwodzących się

Zarówno wśród badanych kobiet, jak i mężczyzn diagnozowano wysoką częstotliwość określonych zaburzeń w zakresie jakości funkcjonowania rozwodzących się małżonków. Rozwodzące się kobiety częściej prezentowały usztywnienie w myśleniu i postawach oraz doświadczały poczucia samotności. Rozwodzący się mężczyźni częściej mieli poczucie utraty kontroli nad sytuacją oraz obniżoną samoocenę.

Dyskusja

Uzyskane wyniki pozwoliły na uzyskanie odpowiedzi na postawione pytania badawcze. Potwierdzają one tezę, że sytuacja rozwodu jest psychologicznie odmienna dla kobiet i mężczyzn. Przedstawiona analiza wyników pozwala wnioskować o istnieniu różnic płciowych w zakresie inicjowania procesu rozwodowego, radzenia sobie z sytuacją rozpadu związku i konsekwencji decyzji o rozwodzie w obszarze jakości funkcjonowania byłych małżonków.

Zgodnie z badaniami prowadzonymi zarówno w Polsce (por. Płopa, 2005), jak i zagranicą (por. Walzer, Oles, 2003; Baum, 2006) stroną powodową jest w większości przypadków rozpadu związku kobieta. Między innymi Crane, Soderquist i Gardner (1995) stwierdzili, że kobiety częściej niż mężczyźni dyskutują o planach złożenia pozwu o rozwód (podjęcia decyzji o separacji) z partnerem, jak i z innymi osobami (np. z bliskimi). Według Crane'a i współpracowników, kobiety częściej myślą o rozwodzie w trakcie trwania małżeństwa lub w sytuacji kłótni i podejmują aktywniejszą rolę w procesie planowania i przygotowań do rozwodu czy separacji. Zgodnie z konkluzjami z badań tego zespołu wydaje się, że dzięki analizie sytuacji w związku kobiety dochodzą do wniosku, że nie ma szans na jego kontynuację. Istotne znaczenie przy tym może mieć postrzeganie przyczyn zakończenia związku przez osoby inicjujące proces rozwodowy oraz analiza tego faktu z perspektywy genderowej. W przypadku kobiet decyzja ta, zgodnie z badaniami m.in. Baum (2006),

jest konsekwencją zachowań mężczyzn, świadczących, w percepcji żon, o niechęci do kontynuowania małżeństwa przez mężów. Pozew rozwodowy dla kobiet może być zatem odpowiedzią na kroki pojęte przez mężczyzn i paradoksalnie stanowić element wypełnianej zgodnie z oczekiwaniami społecznymi roli kobiety, jakim jest troska o emocjonalną atmosferę w rodzinie i „porządkowanie” relacji (por. South, Spitze, 1994). Uwzględnienie zatem w kolejnych badaniach nie tylko płci osób składających pozew rozwodowy, ale i tego, kto jest inicjatorem procesu rozpadu związku w percepcji obojga małżonków może być ciekawym i istotnym czynnikiem pozwalającym jeszcze lepiej zrozumieć odmiennosc funkcjonowania kobiet i mężczyzn w trakcie toczących się spraw sądowych, jak i po zakończeniu formalnego rozwodu.

Znaczące dla oceny kończącego się związku okazały się czynniki demograficzne. Im młodszy małżonkowie (szczególnie w ocenie mężczyzn) oraz im krótszy staż małżeński i w przypadku kobiet okres znajomości przedślubnej, tym niższa ocena związku. Miller, Perlman i Brehm (2007) wnioskuje na podstawie wyników projektu PAIR, że wielkość i tempo zmian w miłości romantycznej partnerów jest najlepszym predyktorem rozwodu. Pary, które rozwodzą się relatywnie szybko (w ciągu pierwszych sześciu lat małżeństwa) cechują się większym natężeniem obaw co do związku i mniejszym natężeniem uczuć do partnera na początku wspólnego życia niż małżeństwa stabilne. Zatem wszelkie problemy pojawiające się w związku przed zawarciem małżeństwa nie znikają, powodując obniżenie satysfakcji małżeńskiej. Pary rozwodzące się natomiast po długim okresie małżeństwa, zwykle doświadczają wysokiej namietności na początku związku, chętnie okazując sobie uczucia, a gdy takich zachowań zaczyna brakować w codziennym wspólnym życiu, związek zaczyna się rozpadać. Zgodnie z koncepcją rozwoju miłości Wojciszke (2009), dla osób starszych, o dłuższym stażu małżeńskim czynnikiem chroniącym przed rozstaniem się i niską oceną jakości związku może być zobowiązanie, na które składa się zaangażowanie w relację, zainwestowanie dóbr materialnych i niematerialnych w małżeństwo oraz publiczne zobowiązanie. W przypadku małżeństw, dzięki „możliwemu do wyegzekwowania – wykonalnemu zaufaniu” (*enforceable trust*), które wynika z potrzeby publicznego długoterminowego angażowania się w związek, ocena jakości ma szansę utrzymywać się na względnie stałym, choć niższym wobec początkowych faz relacji, poziomie (Cherlin, 2004 za: Rostowski, 2009).

Analiza oceny jakości małżeństwa własnego oraz rodziców dokonywana przez rozwodzących się ujawniła, iż kobiety niżej oceniają obie te relacje. Kobięca niska satysfakcja ze związku jest zatem lepszym predyktorem rozwodu niż męskie niezadowolone. Przyczyn upatrywać można m.in. w wyższych, jak wykazała w swoich badaniach Kaźmierczak (2005), oczekiwaniach kobiet dotyczących intymności i zaspokajania potrzeb emocjonalnych w małżeństwie. Niniejsze wyniki zdają się potwierdzać konkluzje sformułowane przez Beisert (2000), która wskazuje, że kobiety i mężczyźni znajdują się na różnych etapach adaptacji do sytuacji rozwodowej. Akt decyzji rozwodowej, będący głównie udziałem kobiety, implikuje dłuższy czas jej przystosowywania do sytuacji, obecność „konsultacji społecznych”, tj. wymiany

uczuć i myśli z otoczeniem. Proces ten często odbywa się bez udziału męża, dla którego sytuacja rozwodu bywa często zaskakująca.

Mniejszemu zadowoleniu kobiet z małżeństwa towarzyszy również wyższa niż u mężczyzn, aczkolwiek uniwersalna dla obu płci, tendencja do obarczania partnera większą odpowiedzialnością za rozpad związku. Choć ponadto obydwój partnerzy częściej obarczali winą za rozwód współmałżonka, to kobiety częściej wskazywały na męża jako odpowiedzialnego za zaistniałą sytuację, rzadziej biorąc za nią odpowiedzialność. Percepcja winy własnej i partnera za rozpad relacji okazała się być czynnikiem istotnie związanym z satysfakcją z relacji. Obydwój partnerzy oceniają jakość związku tym niżej, im bardziej przypisują winę partnerowi lub gdy rozbieżność ocen jest większa. Wskazuje to na silną obronność percepcyjną zgodną z regułami deformacji w spostrzeganiu społecznym, czyli tendencją do przeceniania własnych zalet/działań i niedoceniaenia własnych wad/działań (por. Brycz, 2006).

Interesującym wynikiem wydaje się być analiza wskazująca na odmiennosc w zakresie jakości funkcjonowania kobiet i mężczyzn w sytuacji rozwodu. Kobiety wykazują wyższe poczucie samotności oraz większą sztywnosc myślenia. O ile drugi rezultat wydaje się być spójny z dotychczasowymi badaniami (por. Radford i in., 1997), a także z ogólnymi prawidłowościami funkcjonowania człowieka, o tyle wyższy poziom samotności wskazuje na obecność w funkcjonowaniu psychologicznym kobiety silnych predykcji, związanych z sytuacją porozwodową, która wiąże się m.in. z samotnym rodzicielstwem, zmianą statusu społecznego, wzrostem odpowiedzialności itp. Carter i McGodrick (1989) zwracają uwagę na fakt, iż sytuacja rozwodu, dla wielu kobiet może być pierwszą w ich życiu, gdy pozostają bez opieki mężczyzny, co wzmacniać może ich poczucie osamotnienia wobec rozpadu związku. Baum (2006) na podstawie teoretycznych i empirycznych danych konkluduje, że różnice w socjalizacji prowadzą do odmiennej tendencji do doświadczania poczucia winy w sytuacji rozwodu przez kobiety i mężczyzn. Wskazuje się na kobiety, szczególnie powódki, jako na szczególnie narażone na doświadczanie poczucia winy. Sytuacja rozpadu małżeństwa koliduje bowiem z kulturowym przekazem łączącym kobiecość z dbaniem o dobro innych. Baum (2006) sugeruje również, że kobiety na nowo przeżywają doświadczenia separacji – indywidualizacji z dzieciństwa, kiedy musiały odnaleźć swoją tożsamość odrębną od matki. Ten proces jest bolesniejszy dla dziewczynki niż dla chłopca, jako że dziewczynka postrzega rodzica tej samej płci niczym siebie, a inni uczą ją empatii i wrażliwości na innych. W życiu dorosłym, w sytuacji rozpadu związku, może przejawiać brak umiejętności w zakresie wchodzenia w rolę rozwódki, w tym stworzenia nowego stylu komunikacji z byłym mężem (np. prowokuje zbyt częste kontakty).

Mężczyźni zaś częściej niż kobiety mają poczucie braku kontroli nad sytuacją, w jakiej się znaleźli oraz poczucie bezradności. Utrata kontroli przez mężczyznę i poczucie konieczności podporządkowania się decyzji partnerki związana może być z faktem złożenia pozwu rozwodowego przez kobietę, co potwierdzone zostało również w prezentowanych badaniami. Mężczyzna w krótszym okresie czasu niż kobieta musi zatem dokonać wielu istotnych zmian w swoim życiu, a każda z nich

budzi niepokój i sprzyjać może spadkowi poczucia kontroli nad własnym życiem. Wynik ten wyjaśnić można również ponownie społecznym oczekiwaniem wobec mężczyzny, którego rolą jest dbanie o bezpieczeństwo i stabilizację rodziny. Wobec decyzji o rozwodzie, rodzina rozpada się, a mąż i ojciec przestaje wywiązywać się prawidłowo z publicznego zobowiązania (por. Walzer, Oles, 2003). Utrata kontroli i poczucie bezradności związane jest w przypadku mężczyzn również z sytuacją opiekuńczo-wychowawczą dzieci pary rozwodzącej się. Matka nadal pozostaje częściej bezpośrednim opiekunem po rozstaniu się partnerów i mimo postanowień sądowych dotyczących sprawowania władzy rodzicielskiej przez oboje rodziców, mężczyzna może mieć poczucie mniejszej kontroli nad życiem dziecka ze względu na brak wspólnego z nim zamieszkiwania i codziennego przebywania. Ojcowie obawiają się również zmniejszenia częstotliwości kontaktowania się z dziećmi i osłabiania się więzi emocjonalnej w tej relacji. Badania Cohena i Finki-Dottan (2005) wykazują, że poziom satysfakcji ojca z bycia rodzicem po rozstaniu z matką jest silnie uzależniony od stopnia jego konfliktu z eks-małżonką. Im mniejsze pole mają ojcowie do podejmowania decyzji związanych z życiem dziecka, tym silniejsze jest ich niezadowolenie i poczucie bycia skutecznym rodzicem.

Hetherington, Law i O'Connor (1993) wykazali, że opowieści byłych małżonków dotyczące relacji, przyczyn rozstania się i przebiegu procesu rozwodowego, ze względu na siłę emocji i deformacji poznawczych, są tak różne, że sędziowie kompetentni nie byli w stanie połączyć w pary osób, które były ze sobą w związku. Narzeczane, które tworzą kobiety i mężczyźni rozwodzący się podtrzymują ich poczucie bezradności, osamotnienia, utraty kontroli, złości na byłego partnera, co wzmacnia w konsekwencji przekonanie o konieczności ukarania byłego męża/żony. Jak wynika z doświadczenia diagnozowania spraw rozwodowych przez autorki doniesienia, w przypadku mężczyzn karą najczęściej jest wycofanie wsparcia finansowego na utrzymanie dziecka, w przypadku kobiet natomiast utrudnianie kontaktów ojca z dziećmi. Świadomość odmiennego funkcjonowania emocjonalnego i poznawczego kobiet i mężczyzn w sytuacji rozwodu oraz odkrycie wzorców w tym zakresie może być pomocne mediatorom i terapeutom wspierającym pary w rozstawaniu się w celu minimalizowania, negatywnych dla samych partnerów i dla ich małoletnich dzieci, skutków rozwodu.

Literatura cytowana

- Adamski, F. (1982). *Socjologia małżeństwa i rodziny: wprowadzenie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Baum, N. (2006). „Separation guilt” in women, who initiate divorce. *Clinical Social Work Journal*, 35 (1), 47-55.
- Baumeister, R.F. (1991). *Meanings of life*. New York London: The Guilford Press.
- Baumeister, R.F., Heatherton, T.F., Tice, D.M. (2000). *Utrata kontroli. Jak i dlaczego tracimy zdolność samoregulacji*. Warszawa: Wydawnictwo PARPA.
- Beisert, M. (1994). Strategie zmagania się z rozwodem i jego następstwami. *Problemy Rodziny*, 6, 13-18.

- Beisert, M. (2000). *Rozwód. Proces radzenia sobie z kryzysem*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Beisert, M., Liberska, H., Matuszewska, M. (2001). Od konfliktu do rozvodu. W: H. Liberska, M. Matuszewska (red.), *Małżeństwo: męskość, kobiecość, miłość, konflikt* (s. 171-188). Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Bem, S. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88, 354-364.
- Bem, S. (2000). *Męskość – kobiecość. O różnicach wynikających z płci*. Gdańsk: GWP.
- Błażek, M., Chryc-Gawrychowska, A., Kaźmierczak, M. (2009). Samorealizacja czy relacja? Koncentracja na różnych sferach życia a poczucie sensu życia i spełnienia. W: A. Chybicka, B. Pastwa-Wojciechowska (red.), *Kobiecość w obliczu zmian. Studia interdyscyplinarne*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Brannon, L. (2002). *Psychologia rodzaju*. Gdańsk: GWP.
- Brycz, H. (2006). *Trafność spostrzegania własnych i cudzych zachowań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Carter, B., McGodrick, M. (1989). *The changing family life cycle. A framework for family therapy*. London: Allyn and Bacon.
- Cochrane, R. (1988). Marriage, separation and divorce. W: S. Fisher, R. James (red.), *Handbook of life stress, cognition and health* (s. 137-160). Oxford, England: John Wiley & Sons.
- Cohen, O., Finki-Dottan, R. (2005). Parent-child relationships during the divorce process: from attachment theory and intergenerational perspective. *Contemporary Family Therapy*, 27, 1, 81-99.
- Cohen, S., Wills, Th.A. (1985). Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*, 98, 2, 310-357.
- Crane, D.R., Soderquist, J.N., Gardner, M.D. (1995). Gender differences in cognitive and behavioral steps toward divorce. *The American Journal of Family Therapy*, 23, 2, 99-105.
- Erikson, E.H. (1959). *Identity and the Life Cycle: selected papers*. Oxford, England: International Universities Press.
- Glasser, W. (1984). *Take effective control of your life*. New York: Harper & Row.
- Główny Urząd Statystyczny (2008). *Małżeństwa zawarte i rozwiązane w latach 1970-2008*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_lu_struktura_ludnosci_04_tablica4.xls
- Hetherington, E.M. (1981). Children and divorce. W: R.W. Henderson (red.), *Parent-Child Interaction: Theory, Research and Prospects* (s. 33-57). New York: Academic Press.
- Hetherington, E.M. (1993). An overview of the Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage with a focus on early adolescence. *Journal of Family Psychology*, 7, 39-56.
- Hetherington, E.M., Law, T., O'Connor, T. (1993). Divorce: Challenges, changes, and new chances. W: F. Walsh (red.), *Normal family processes* (s. 96-120). New York: Guilford Press.

- Janicka, I. (2005). Wpływ stażu wspólnego życia partnerów na poziom integracji związków niemażeńskich. *Psychologia Rozwojowa*, 4, 105-113.
- Jaworowska, A. (1986). Specyfika roli ojca: różnice między matką a ojcem w zakresie funkcjonowania w rolach rodzicielskich. *Psychologia Wychowawcza*, 1, 68-79.
- Każmierczak, M. (2005). *Empatia a jakość relacji interpersonalnych w związku małżeńskim*. Niepublikowana rozprawa doktorska. Uniwersytet Gdański.
- Kressel, K. (1997). *The process of divorce*. Lanham: Rowman & Littlefield Publisher.
- Lamanna, M.A., Riedmann, A. (1988). *Marriages & Families: Making Choices in a Diverse Society*. Belmont, CA: Wadsworth Publishing.
- Lussier, G., Deater-Deckard, K., Dunn, J., Davies, L. (2002). Support across Two Generations: Children's Closeness to Grandparents following Parental Divorce and Remarriage. *Journal of Family Psychology*, 16, 3, 363-376.
- Martin, L.R., Friedman, H.S., Clark, K.M., Tucker, J.S. (2005). Longevity following the experience of parental divorce. *Social Science & Medicine*, 61, 2177-2189.
- McAdams, D.P., Hoffman, B.J., Mansfield, E.D., Day, R. (1996). Themes of Agency and Communion in Significant Autobiographical Scenes. *Journal of Personality*, 64, 2, 339-377.
- McIntyre, A., Heron, R.L., McIntyre, M.D., Burton, S.J., Engler, J.N. (2003). College students from families of divorce: keys to their resilience. *Applied Developmental Psychology*, 24, 17-31.
- Miller, R.S., Perlman, D., Brehm, S.S. (2007). *Intimate relationships (4th ed.)*. Boston: McGraw-Hill.
- Mitchell, R.E., Cronkite, R.C., Moos, R.H. (1983). Stress, coping, and depression among married couples. *Journal of Abnormal Psychology*, 4, 433-448.
- Piekut-Burzyńska, S. (2010). Emigracja zarobkowa rodziców a zaburzenia w funkcjonowaniu dzieci. W: I. Janicka (red.), *Rodzice i dzieci w różnych systemach rodzinnych* (s. 49-56). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Plopa, M. (2004). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Elbląg: Wydawnictwo EUH-E.
- Plopa, M. (2005). *Więzi w małżeństwie i rodzinie. Metody badań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Radford, B., Travers-Gustafson, D., Miller, C., L'Archevesque, C., Furlong, E., Morris, J. (1997). Divorcing and Building a New Life. *Archives of Psychiatric Nursing*, 11, 5, 282-289.
- Rostowska, T. (2001). *Konflikt międzypokoleniowy w rodzinie. Analiza psychologiczna*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Rostowska, T. (2008). *Małżeństwo, rodzina, praca a jakość życia*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Rostowski, J. (2009). Współczesne przemiany rozumienia związku małżeńskiego. W: T. Rostowska (red.), *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań* (s. 15-46). Warszawa: Difin SA.
- Schmitt, D.P. (2004). Patterns and universals of mate poaching across 53 nations: The effects of sex, culture, and personality on romantically attracting another person's partner. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86, 560-584.

- South, S., Spitze, G. (1994). Housework in marital and nonmarital households. *American Sociological Review*, 59, 595-618.
- Starkey, J.L. (1991). Wives' earnings and marital instability: Another look at the independence effect. *The Social Science Journal*, 28, 4, 501-521.
- Stefańska-Klar, R. (2002). Z psychologii samotności. *Psychologia i Rzeczywistość*, 2.
- Stolberg, A.L., Kiluk, D.J., Garrison, K.M. (1986). A temporal model of adjustment with implications for primary prevention. W: S.M. Auerbach, A.L. Stolberg (red.), *Issues in clinical and community psychology: Crisis intervention with children and families*. Washington, DC: Hemisphere/McGraw-Hill.
- Strelau, J., Doliński, D. (2008). *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Gdańsk: GWP.
- Szewczuk W. (1985). *Słownik psychologiczny*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Thompson, L., Spanier, G.B. (1983). The end of marriage and acceptance of marital termination. *Journal of Marriage & the Family*, 45, 1, 103-113.
- Thompson, R.G., Lizardi, D., Keyes, K.M., Hasin, D.S. (2008). Childhood and adolescent parental divorce/separation, parental history of alcohol problems, and offspring lifetime alcohol dependence. *Drug and Alcohol Dependence*, 98, 264-269.
- Trempała, J. (2000). *Modele rozwoju psychicznego. Czas i zmiana*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Tyszka, Z. (1974). *Socjologia rodziny*. Warszawa: PWN.
- Wadsby, M., Svedin, C.D. (1996). Academic Achievement in Children of Divorce. *Journal of School Psychology*, 34, 4, 325-336.
- Walzer, S., Oles, T.P. (2003). Accounting for divorce: gender and uncoupling narratives. *Qualitative Sociology*, 26, 3, 331-349.
- Wideł, E. (2000). Przystosowanie dziecka do rozwodu rodziców. W: E. Milewska, A. Szymanowska (red.), *Rodzice i dzieci* (s. 46-57). Warszawa: Wydawnictwo MEN.
- Wojciszke, B. (2009). *Psychologia miłości*. Gdańsk: GWP.
- Wolfinger, N.H. (2005). *Understanding the divorce cycle. The children of divorce in their own marriages*. New York: Cambridge University Press.
- Ziemska M. (1975). *Rodzina a osobowość*. Warszawa: Wiedza Powszechna.